

Національна
академія наук України

Інститут
української археології та джерелознавства
імені М.С.Грушевського

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"
<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ у 50 томах

Видавничарада:

Борис ПАТОН – голова
Любомир ВІНАР • Іван ДРАЧ • Аркадій ЖУКОВСЬКИЙ
Іван КУРАС • Володимир ЛИТВИН • Олексій ОНИЩЕНКО
Омелян ПРИЦАК • Френк СИСИН • Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Павло СОХАНЬ – головний редактор
Ярослав ДАШКЕВИЧ – заст. головного редактора
Ігор ГИРИЧ – відповідальний секретар
Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО • Іван БУТИЧ
Сергій БЛОКІНЬ • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН • Ігор МЕЛЬНИК
Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦІК • Всеволод НАУЛКО
Руслан ПИРИГ • Валерій СМОЛІЙ • Ольга ТОДІЙЧУК
Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ • Ярослав ФЕДУРУК

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 8

Серія
ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ ТА РОЗВІДКИ
(1906–1916)

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО
«СВІТ»
2007

ББК 63.3 (4 УКР)
Г91

*Випущено на замовлення Державного
комітету телебачення і радіомовлення України
за програмою «Українська книга»*

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М.С.Грушевського НАН України*

Упорядники Мирон КАПРАЛЬ, Андрій ФЕЛОНЮК

Автори коментарів: О.Вінниченко, Л.Войтович,
М.Капраль, Я.Книш, О.Кулчицький,
С.Панькова, Л.Тимошенко, А.Фелонюк

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-484-0 (т. 8)

- © Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України, 2007
- © Коментарі, автори, 2007
- © Видавництво «Світ», дизайн та художнє оформлення, 2007

РОЗДІЛ І

ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

БАЙДА-ВИШНЕВЕЦЬКИЙ В ПОЕЗІЇ Й ІСТОРІЇ

Українська суспільність в переходових століттях XV–XVI, до того культурного і суспільного національного українського руху, що розпочався при кінці XVI віку, жила тихим, придавленим, малозамітним життям. Не тільки нижчі верстви, пригнетені польсько-шляхетським режимом, позбавлені всякого голосу і впливу в суспільно-політичній житті, але й самі верхи, припущені, бодай в теорії, до всіх прав і прерогатив “синів коронних”¹. Не тільки в західних українських землях, включених в склад Польської корони, де старе українське боярство до XVI в. звелось до зовсім мало-значних останків, але і в центральних українських землях Вел[икого] ки[язівства] Литовського, де українське панство стояло ще як мур непробитий, і навіть статутним законодавством Вел[икого] князівства було в певній мірі забезпечене від напливу й конкуренції елементів посторонніх. Від впливів і участі в управі державою українців і тут старанно відсувано; старий закон, підтримуваний пізнішою практикою, забороняв давати їм визначні уряди в центральній управі, допускати їх до тісніших, тайних нарад державних і т. ін. Мотивували се тим, що для католицької держави, якою була Литва, православні не можуть бути щирими слугами: “Ріжниця віри витворює ріжницю і в змаганнях, і тайні справи через се розголошуються”. Провід держави і всякі зв’язані з тим благодаті держало в своїх руках католицьке панство — литовське в Вел[икому] князівстві, польське — в Короні, і старанно не допускало українців до ніяких сих благодатей, моральних і матеріальних; ціла буря знялася, коли в 1520-х рр. вел[икий] князь дав уряд троцького воеводи такому незвичайно заслуженому перед державою і поважаному чоловіку, як Константин Острозький. Православним українцям і білорусинам щонайбільше зіставалася ще служба в місцевій адміністрації, впливи в управі своєї землі; якась ширша кар’єра була звичайно загорожена вповні².

За часів Свитригайла, в 1430-х роках українське і білоруське панство зробило останню серйозну пробу зломити сю ворожу систему: воно поставило тоді все на карту, підтримуючи Свитригайла, що обіцяв поставити православне панство в одній позиції з католиками. Але партія Свитригайла була погромлена, і після того православні магнати не робили ніяких серйозних заходів, щоб поправити своє становище. Змови і повстання Бельського і Глинського зісталися фамілійними конспіраціями, які не змогли потягнути за собою ширших кругів навіть самого панства, в інтересах якого робилися, не тільки що ширших кругів. Українське і біло-

¹ Так любила називати себе польська шляхта.

² Ширше про се в моїй “Історії України-Руси”, т. V, гл. 6 і т. VI, гл. 3 і 4.

руське магнатство мовчки помирилося з своєю долею і брало те, що могло взяти, не дерзаючи боротися про більше. Правительствені круги старанно відсували їх від участі і впливів в політичній житті, від ширшої діяльності і хотіли бачити в них незамітних обивателів, які б якнайменше пригадували їм про своє існування. Українське панство ввійшло в сю роль, стало байдужим до політичного життя, до державних інтересів державимачухи і зайнялося своїм приватним благоустройством. Родинні й маєткові інтереси, запобігання ласки сильних і можних і збирання ріжних кришок, які спадали їм з державної трапези, в виді місцевих урядів, оренд державних маєтків, помаленьку розхапуваних при сім, та скромна традиційна опіка над православною церквою як одиноким проявом національного життя — от що виповняло життя українського панства до того суспільного і національного оживлення, яке принесли останні десятиліття XVI віку. Мало що виходило за границі такого скромного, обивательського життя; мало чії індивідуальності виступали сильніше, виразніше на його сірім тлі. Слабли й атрофіювали самі інстинкти суспільні, мотиви громадські в сій атмосфері “привати”, родинних і особистих інтересів, маєткових і господарських занять, в якій умисно затримувала українське магнатство правительствена політика. Служба державна, суспільна діяльність, заслуги перед “річчю-посполитою” в очах його ставали тільки дорогами до приватних вигід, особистих доходів. Такі першорядні магнати й багатчі, як кн[язь] Константин і Януш Острозькі, державці головніших урядів і держав Східної України, не вважали потрібним видавати що-небудь з своїх службових доходів на підтримання пограничних замків, що були в їх завіданні, — по їх гадці, вони “ані не могли, ані повинні були” займатися їх укріпленням і спихали се на плечі держави. Такий егоїзм викликав нарікання, обурення польських кругів — але він був зовсім натуральним наслідком того усування українців від всяких впливів і інтересів політичних, яке систематично вели сі власне польські круги.

Кінець кінцем за століття від половини XV до пол[овини] XVI в. можемо вказати небагато українців, які б грали якусь визначну роль в публічній житті, придбали собі широкий розголос хоч би чисто офіційною дорогою, “службою” державі. Кн[язь] Конст[антин] Ів[анович] Острозький, гетьман Великого князівства Литовського, герой московської війни та пограничної боротьби з татарами; Остафій Дашкович, другий голосний пограничник, гроза Орди, — і до сих двох уже нелегко дібрати третього. Не більше можна вказати людей, які на арені неофіційній, не казённою кар’єрою, а силою своєї ініціативи, індивідуальності здобули собі значіння, зробили вплив на сучасне життя. Михайло Глинський, всемогучий фаворит кн[язя] Олександра I, проводир повстання за Жигимонта, що взяв його в рішучу неласку й хотів позбавити всякої сили і значіння — в початках

XVI століття. Потім хіба один Дмитро Вишневецький-Байда, що блискучим, променистим метеором перелетів через українське життя середини XVI в.

Сій інтересній фігурі присвячую я отсю розвідку.

Ареною короткої політичної діяльності Вишневецького було не сіреньке обивательське життя Волині, що виростило його, а бурхливе українське пограниччя. Але й на нім постать волинського князя розмахом і смілістю своєї енергії вирізнялася виразисто й сильно, зробивши глибоке вражіння на сучасників. Навіть найбільш засушені практики-реалісти, непохитні жерці “привати” не могли зістатися неприступними для впливу і чарів його сміливих гадок, безоглядного змагання до мети, утопічної в очах сих практиків, але привабної навіть для них своєю відвагою, — сміливістю того, що один з сучасних мислителів назвав “поривом в неможливість”, *Strich ins Unmöglichliche*, характеризуючи нахилом до сеї сміливості замислу чоловіка європейської раси. Трагічний кінець, що гідно вінчає се бурхливе, повне змісту життя Вишневецького, зміцнив вражіння, зроблене ним на сучасників. Навіть більше: як кульмінаційна точка, він до певної міри закрит потім саме життя, його живий зміст в очах сучасників, як тінь найвищого верха покриває панораму згір’я. Героїчна смерть Вишневецького як образ побіди ідеально настроєного духу над грубою фізичною силою, символ безсильності хижого бісурменського світу побідити морально світ український, взагалі християнський, — стала зараз предметом легенди поетичного оброблювання. В кругах українських, польських, литовських по гарячим слідам події історія смерті Вишневецького почала переказуватися в легендарних, ріжними поетичними подробицями розцвічених формах. Оповідали, що він скінчив життя, повішений на гак за ребро в Царгороді, й висів так три дні, посміваючися з турків і лаючи їм на нругу Магомета, так, що турки, не витримавши сих поруг, застрілили його й тим перервали муку, на яку його призначили. Дивуючися його відвазі й завзяттю, вони розділили між собою його серце й їли його, щоб собі присвоїти щось з його сміливості й зневаги смерті, яку показав він. Потім що дальше то більше ріжних поетичних *loci communes* [топосів] вплітано в се оповідання. Султан турецький, повний дивування з хоробрості й подвигів Вишневецького, хоче його привабити, зробити з нього турка, обіцяючи всякі благодаті, але Байда зневажає то все й іде на страшну смерть, замість панувати з бісурменами. Висячи на гаку, він просить лук і стріли й стріляє турків, навіть самого султана¹. Сі перекази оброблялися і в поетичній формі, і одна з таких поетичних перерібок, в виді української народної пісні, перелетіла до нас через прірву трьох століть, задержавшись в народних устах.

¹ Перекази зібрані у Несецького [*Niesiecki*], *Herbarz Polski*, вид. 1842, t. IX, с. 351–352.

Се популярна пісня про Байду, розповсюджена на цілій українській території, від Галичини до Поволжя¹. Ігноруючи реальне життя Вишневецького, вона займається виключно його героїчною смертю. Легковаження життя і життєвих розкошів, зневага смерті — її провідний мотив; і ухопивши його, поет на місце історичної постаті князя-магната за ліпше вважав підставити типову фігуру гуляки козака, що непоясненим ближче способом опинився в Царгороді й пиячить тут:

В Царгороді на риночку
 Ой п'є Байда мед-горілочку;
 Ой п'є Байда — та не день, не два,
 Не одну нічку тай не годиничку.
 Цар турецький к нему присилає,
 Байду к собі підмовляє:
 “Ой ти, Байдо, та славнесенький
 Будь мені лицар та вірнесенький!
 Візьми в мене царівночку,
 Будеш паном на всю Вкраїночку!”
 “Твоя, царю, віра проклятая,
 Твоя царівночка поганая!”
 Ой крикнув цар на свої гайдуки!
 Візьміть Байду добре в руки,
 Візьміть його, повисіте,
 На гак ребром зачепіте!
 Ой висить Байда та й кивається,
 Та на свою джуру поглядається:
 “Ой джуро ж мій молодесенький,
 Подай мені лучок та тугесенький:
 Ой бачу я три голубочки —
 Хочу я убити для його дочки!”
 Ой як стрілив — царя вцілив,
 А царицю в потилицю,
 Його доньку — в головоньку”².

Неясною представляється отся заміна імені Вишневецького прізвищем Байди. Чи було се його дійсне прізвище, як приймає дехто, і під ним він перейшов в традицію? Ми в ніяких інших звістках не стрічаємо його з сим прізвищем, але се не може вповні служити доказом, що такого прізвища не було. Та можливо, що маємо тут типове ім'я козака-отчайдуха, яким підмі-

¹ Варіанти пісні у: Антонович и Драгоманов, [Исторические песни], I; Гринченко, Етнограф[ические] материалы; Франко, Студії над нар[одними] піснями.

² Антонович и Драгоманов, [Исторические песни], I, с. 145—146; пропускаю деякі непотрібні ампліфікації й роблю деякі реконструкції.

нено в пісні історичну постать Вишневецького. В самій пісні, в деяких варіантах пиячення Байди зветься “байдуванням”, “байдикуванням”; в сучасній мові маємо такі вирази, як “байдики бити” або “байдикувати” в значінні “лінохувати”, отже, “байда” — се байдикуваний, гулящий чоловік¹. І коли прийняти, що се було просто характеристичне прізвище гуляки, в таким разі розривалася б і зв’язь імені з історичною фігурою Байди, і перед нами зіставалася сама півлегендарна подробиця — мотив крайньої зневаги смерті, в історичній легенді зв’язана з Вишневецьким, в поезії перенесена на фігуру козака-гуляки.

Порівняння пісні з аналогічними темами болгарської й сербської героїчної поезії, переведено останніми часами², підчеркнуло, одначе, при певних аналогіях, самостійність основної теми — зневагу смерті і героїчний настрій серед найтяжчих фізичних мук, проявлений українським козаком (тим часом як у піснях полуднево-слов’янських славиться зручність героя, що зневаживши султана і його віру, щасливо тікає від нього). Се ті власне моменти, які висуває наперед історична традиція про Вишневецького. І се дає право вважати пісню історичною як не в фактичнім, то, так сказати, — типологічнім значінні³. Був чи не був повішений на гак кн[язь] Дмитро, але пісня оспіває мотив, в історичній традиції зв’язаний саме з його смертю.

Не стільки, може, і поетичні прикмети сеї пісні, як той інтерес, який здобуває вона в зв’язку з сею традицією, були причиною, що сю пісенну тему, в зв’язку з сею традицією, не раз оброблювано і в новішій поезії.

В польськім письменстві мотив сей був оброблений одним з популярніших поетів середини ХІХ віку Люціаном Семенським⁴. Оперся він на самій пісні, ігноруючи вповні дійсні факти життя Вишневецького; тільки тямлячи історичну фігуру сього українського магната, відкинув як занадто вульгарну для такого рицаря пісенну характеристику його як козака-гуляки і в душі свого часу постарався дати свому герою більше романтичний вигляд. Він виводить його не на царгородськім ринку, як пісня, а в султанській в’язниці, де Вишневецький тужить за українськими просторами й намовляє свого джуру,

¹ Словарь української мови, вид. “Киев[скої] старини”, I, с. 20—21; є тут і байда—гуляка, але голослівно (подана цитата не підходить).

² Зробив се проф. Халанський в статті: “Малорусская дума про Байду”, в ХVІ т. “Сборника” Харківського істор[ично]-філол[огічного] тов[ариства], 1908.

³ Пор. замітки д. Гнатиюка і мої з приводу згаданої статті проф. Халанського в LXXXVІ т. “Записок” львівських*. Видавці “Исторических песен”, здається, вагалися на сім пункті теж: з одного боку, “пісня-казка про Байду” старша від Вишневецького і тільки потім прийняла подробиці його смерті, з другого, вона “если и не возникла из сказания о нем лично, то в настоящем виде своем носит характер близкого ему времени”, — цілком примінившись до історії Вишневецького (с. 157, 158).

⁴ Książ Dymitr Wiśniowiecki — Dzieła Luciana Siemieńskiego, IX, с. 25.

аби не тратив свого віку при нім, а вертався на Україну; але вірний джура рішучо не хоче розлучатися з своїм паном. Потім наступає злегка підправлений парафраз пісні, зовсім невисокої поетичної вартості:

Przyszedł sułtan z pycha pawia
I tak kniazia sam podmawia:
“Dam ci corę jak dzień jasną,
Dam ci skarbów co niemiare,
Tylko porzuć wiarę własną,
Muzulmańską przyjmieć wiarę” .
“Piękna cora, skarb bogaty,
Ale wiara twa za katy!”
“Na psa giaura weźcie, weźcie,
I za żebro go powieście!”
Juz to trzecia wschodzi zorza,
Na Gałacie, gdzie kraj morza,
Kniaź na gaku się kotysze,
W oczach zemstę turkam pisze.
Patrzy w morze, to na szlaki:
Nie poncerneż ciągną znaki?
Czy nie czajki? Ciężko wzdycha —
Usta krzepną, mówi z cicha:
“Oj pachole wiernie, młode,
Wracaj, wracaj na swobodę!” —
“Ja ci strzałę, ja sokołem —
Nie powróce, gińmi społem” .
A kniaź oczy wiodł ponure:
“Widzę w sadzie, winogradzie
Trzy sokoły przyleciały.
Trzy rarogi jasnopióre —
Hej pachole, daj trzy strzały;
Czy zostało mi sil wiele?
Czy co zmierzę, to ustrzelę? —
I sułtana zmierzył w ciemię,
A sułtanę — w samo brzemię,
A dziewice — w samo lice!
Trwozę bije w Carogradzie:
Co dokazał Lach na gaku,
Coż dokaze na swobodzie!
Sto strzał w niego wystrzelili,
Z piersi serce wydobyli,
Zjedli serce po junaku.

Польський поет, як бачимо, стерши бурлацький колорит пісні, не потрапив влити нового змісту в традиційний образ Байди, й він вийшов блідим і безцвітним; романтична політура пристала досить лихо до старого запорозького образка й одинокою характеристичною рисою зістається кінцевий акорд, що запорозького героя робить носителем польської слави.

В нашій новішій літературі Куліш в другій половині своєї творчості, коли він взагалі так ворожо ставився до козаччини й її традиції, суворо осудив також і народну традицію про Байду-Вишневецького. В своїй ідеалізації мусульманського світу в контраст руйній козаччині, яку провадив він в тім часі, з духу опозиції нашій народній традиції, він вложив в уста турецького візира, коли він чує по свіжому сліду події зложену пісню про Байду, таку характеристику сеї традиції.

О лучче б сі співаки поніміли!
Вони так добре Байду зрозуміли,
Як ми свого великого поета,
Світило тьми, пророка Магомета.
Природо чесна, цвіте житні чистий,
Тебе низьке принижує й хвалою!
Один дух правди й благості огнистий
До вишших дум возноситься тобою!..¹

Наперекір сій традиції, що з блискучого лицаря-магната зробила гуляку-запорожця, Куліш надумав зробити Байду речником ідеальної козаччини, українського лицарства, яким хотів бачити козаччину сам Куліш, — і попередником подвижників українського відродження новіших часів. Се зробив він в своїй драматизованій поезії “Байда”*, що мала послужити першою частиною його “драмованої трилогії” як образ “староруських”, княжих, або, як Куліш висловлюється залюбки, — “варязьких” традицій на тлі нової козаччини, і в пролозі, що попереджує сю “староруську драму”, звеличав Байду як великого лицаря духу:

Три сотні й два десятки літ минуло²,
Як згас у муках дух правдивий Байди,
А серце в нас лицарське не заснуло:
Так само на землі жадає правди.
Боронючи народну гіпокрену,
Духовну зброю без утоми носим,
І се на лицедійную арену
Свою борбу за правду переносим.

¹ Драмована трилогія, с. 150.

² 1564—1884.

О музо Мельпомено, правди мати!
 Дай нам тобі достойно послужити,
 Народний дух з занепаду підняти,
 Гасителів його посоромити.
 Нехай велика люба нам тінь Байди
 Од нас лиця свого не одвертає,
 Нехай признає в нас героїв правди
 Й на бороття святе благословляє!

І навіть в уста Байди вкладає таку не дуже скромну автохарактеристику:

Ми, люди правди, родимось для жертви,
 Ми кривду жертвою одолюємо,
 Без нас були б людські діяння мертві,
 Ми їх безсмертним духом надихаєм¹.
 А своїй дружині Байда обіцяє:
 Я пороблю вас правди лицарями,
 Високими стовпами християнства —
 Не тими, що втішаються кострами
 І божий світ пустошать ради панства².

Одначе виповнити реальним змістом сей так високо-ідеалістично задуманий образ поетові не удалося, і кінець кінцем його герой з своїм безплідним шибанням з одної крайності в другу і шумною риторикою фраз робить вражіння українського рицаря “сумного образу”.

Його проби організувати козаччину (на вифантазованих поетом, досить мало історичних феодальних підставах) та одушевити її своїми високими ідеалами розбиваються об руйні, здобичницькі інстинкти козаччини. На сих струнах грають козацькі демагоги, яких типом являється заклятий ворог Байди і всіх “дуків-сріблеників” Ганжа Андибер: вся п’еса побудована на сім протиставленні козацтва ідеального, репрезентованого Байдою, і козацтва добичницького, гуляцького, якого проводирем являється Андибер. Кінець кінцем Байда гине в сій боротьбі з вічною зрадою і підступом, з гірким переконанням, що він прийшов на світ занадто рано з своїми ідеалами вселюдського братства і справедливості:

Родивсь я рано: ще закон і віра
 І в нас одні, і в турка бузувіра,
 І в москаля, що широко сягає,
 І в поляка, що високо літає.
 Не хочу жити! Буде з мене!..³

¹ С. 138.

² С. 61.

³ С. 147.

Його план — сповняти свою ідеальну місію під рукою султана, як він її висловлює до своїх товаришів:

Ні, станьмо, без пересуду до віри,
 Під бунчуком червоним Солімана,
 Наслідника культурників каліфів,
 Правдивостю великого султана.
 Під ним свободу совісті і віри
 Обороняти будемо від Риму;
 Його мечем шляхи перегородим
 У рідний край від Буджаків і Криму¹.

Сей план являється не тільки смішним донкіхотством в устах українця тих часів, але і прегіркою іронією над дійсними планами й ідеями Байди. Нічим не умотивованим, відірваним від ґрунту донкіхотством зістаються й його заміри “воювати за правду” в Московщині, що закінчуються також невиясненим ближче розчаруванням:

Там воювать за правду стоє праці.
 Земля — як море океан широка.
 Кипить вона і рибою і звірем;
 Кипить і грає силою — снагою,
 Удачою, одвагою людською.
 Там тільки б велетням на світ рождатись,
 На всю вселенну доблестно пишатись.
 Та глибоко в ту землю кривда в'їлась.
 В серцях підлиз царських закоренилась.
 Вони обстали трон високим муром,
 Премудрого зробили самодуром.
 Крізь золоті самодержавства крати
 Рикає лев сей — трусяться палати,
 А можновладство підступного слова
 Все дужчає, мов гидра стоголова.
 Воно й мою правицю притомило,
 Погнуло і мою лицарську силу².

По сім новім розчаруванні Байда нібито переконується, що його заходи по заграничних дворах не мають ніякої користі:

Шукав я правди по світах широких,
 Коло престолів золотих, високих,
 Та бачу, що шкода її шукати,
 Окрім своєї взброєної хати³.

¹ С. 61.

² С. 135.

³ С. 136.

Але знову замість забратися до порядкування тої “своєї хати”, Байда вибирається, без докладнішого умотивування, без логічної зв’язки з тою новою ідеєю, в нову, волоську авантуру, де й гине нагло, викликаючи прихильну оцінку тільки у високопросвічених і подібно, як Байда, — ідеально настроєних достойників султанського двору. Фінал зрозумілий з становища туркофільських капризів самого Куліша тих років, але на тлі дійсних відносин тих часів, дійсних планів і змагань Байди-Вишневецького він звучить, як злобна іронія, як повне заперечення його змагань. Байда гине таким чином не як трагічна жертва конфлікту високих ідеалів з стихійною бездумністю реального життя, а вповні натуральним наслідком нерозумності, бездумності самих своїх планів. Через се не викликає він у читача глибшого співчуття, тим більше, що знеохочує його і своєю хвалькуватістю, несмачною риторичною емфазою. Взяти, напр., отсю тираду Байди з першої сцени:

Мій Вишневець повеліває світом:
Велить султанові благати Байду,
Цареві — звати в гості гайдабуру...

Замість ідеальної трагічної фігури, нещастя якої лежить в тім тільки, що своїми високими, справедливими, високорозумними гадками вона занадто випередила свій час, прийшла з ним занадто рано на світ, маємо перед собою нещасливого фантаста, що своїми високолетніми планами вічно попадає не туди, куди треба, і “сідає в калошу”, кажучи по-теперішньому. До того не вповні вибився Куліш і з-під впливу народної традиції про Байду — безідейного гуляку і паливоду, — хоч як зганив її. Таким впливом традиції пахне власне вступна сцена, де Байда себе так характеризує:

Чи жизнь, чи смерть, чи рай, чи пекло лоте —
Про все байдуже Байді-запорозцю.
Обійме смерть він, жарко поцілує,
Коралями кістяк її закрасить
І завітчає голомозу пишно.
А жизнь — мов оковитої горілки
Коряк жемчужно-бульбашної вип’є...

Се мова Байди-гультятя пісні, а не того рицаря “без страху і догани”, що говорить чужоземським послам:

Річ Посполита
Козако-Україно-Запорозька
На те стоїть, на те живе й воює,
Щоб люди в світі не забули правди.

І все ж таки!.. Невважаючи на нещасливе переведення свого плану, я вважаю чималою заслугою Кулішевої драми, що він у Вишневецьким побачив щось більше, ніж звичайного авантюриста, шляхетно-козацького паливоду, яким представлявся він іншим. Чи поетичною інтуїцією, чи по созвучності своїх ідей з деякими фактами діяльності Вишневецького (московільські і туркофільські погляди Куліша і московські та турецькі плани Вишневецького) Куліш відгадав у сих фактах щось більше, ніж просте буння стихійної сили — певний ідейний підклад, хоч і розвинув сей ідейний зміст і не історично і з чисто літературного становища — незручно і невдало. В зрозумінні сеї цікавої історичної постаті поема Куліша була все ж таки кроком наперед¹.

¹ Потім як ся стаття була вже написана, в антології “Українська Муза” (с. 1161) з’явилася ще одна композиція на тему Байди, одного з молодих українських письменників Гр[ицька] Чупринки*. Він попробував обробити зміст пісні більш реалістично. Султан засуджує Байду на смерть, яничари чіпляють його правим боком на гак (сучасники повідають, що засуджених ки да ли на гаки). Далі образ Байди на гаку:

“Гей не гнись, могутня спино,
 Не зломись моє ребро! —
 Ти прощай, прощай, Україно,
 Ти прощай, старий Дніпро!
 Хай же Турок не вчуває,
 Як терплю я муки й глум”, —
 І старий козак співає,
 Розганяє біль і сум,
 Оддає він Богу дяку,
 Що досяг цього вінця,
 Що не знав ніколи ляку
 За Україну до кінця.
 До його тут кат нагнувся,
 Щоб надати більше мук,
 Байда хутко стріпенувся
 І захопив од Турка лук.
 І тремтячими руками
 У султана наждалу
 Понад злісними катами
 Він пустив свою стрілу.
 Та пропав даремно замах,
 Бо в очах маріла мла
 І в руках в кривавих плямах
 Поковзнула ся стріла!..
 Через три дні він скінчився,
 Як дійшов до серця крюк,
 Та терплячим залишився

Я не буду заглиблятися в генеалогічні і біографічні подробиці щодо Вишневецького. Нам цікаве тільки те, що дасть матеріал для розуміння його діяльності й її провідних ідей, а не формальні деталі¹.

Рід княжат Вишневецьких був галузею (старшою лінією) кн[язів] Збаразьких, потомків князя Федька Несвизького, славного героя повстання українського панства під прапором Свитригайла. Се був багатий княжий рід, якого гніздом була Полуднево-Західна Волинь (Кремінецьчина), а два близько положені містечка Збараж і Вишневець, на теперішній галицькій границі, дали ймення двом княжим лініям сього роду.

Дмитро Вишневецький був старшим сином князя Івана, старости чичерського. При ревізії волинської шляхти він ставився як власитель сіл: Кушнина, Підгаєць, Окнина, Таража, Комарина, Крутнева, Лопушна, в повіті Кремінецькім². Була се як на той час середня панська “фортуна”.

Аж до смерті серед мук.
А як Турки прибірали
В яму з кроку мертвяка,
В ту сторінку позирали,
Що вродила козака”.

Варіанти автора, як бачимо, не скрізь вдатні, а фінал випав зовсім слабко.

¹ В науковій літературі про Вишневецького дуже мало. В старій — зовсім бідна стаття Старовольського ([*Starowski*], *Sarmatiae bellatores*); докладніша, дуже ентузіастична, хоч повна помилок у Несецького ([*Niesiecki*], *L[ocum] c[itatum]*). Українська стара історіографія майже ігнорувала Вишневецького і за нею ледве кількома словами збув його Бантиш-Каменський. Тільки Маркович по слідам Карамзіна присвятив йому більше уваги. Потім спеціальна стаття Бартошевича в старій “*Encyklop[edii] powszechn[ej]*”, оперта на листах Жигимонта Августа, вид[аних] Ляховичом*; зовсім незначна у Бонецького ([*Boniecki*], *Poczet rodów W[ielkiego] ks[ięstwa] Litewskiego*), далеко важніша у Вольфа ([*Wolff*], *Kniaziowie litewsko-ruscy*). По кілька сторінок присвячено в працях Антоновича, Костомарова, Куліша. Новіше у Еварницького (“Остров Хортица”, в “*Киев[ской] старине*”, 1886, I і “История запор[ожских] казаков”, II, с. 21–31), В[ладимирського]-Буданова ([*Население*], *Архив Ю[го]-З[ападной] Р[оссии]*, VII, II, с. 166–168), Каманіна (К вопросу о козачестве, с. 73–76). Найбільш багату збірку фактичних дат, тільки дуже суху і позбавлену всякого історичного освітлення, дав досі Вольф; він, м[іж] ін[шим], справив ходячу помилку, мовби Вишневецький був старостою черкаським; але допустив кілька інших помилок, а щодо повноти фактичної, то й він, як і інші дослідники невикористаними полишили інтересні звістки Посольської Книги; листів Жигимонта по Бартошевичу до сеї теми теж ніхто більше не рушав. Щодо похибок в перспективі подій, то найбільш важною вважаю погляд, мовби ініціатива кампанії 1556 р. і заложення городка на нижнім Дніпрі вийшла з московського боку, і Вишневецький тільки йдучи за сею гадкою збудував свій замок на Хортиці (В[ладимирський]-Буданов, Еварницький). В дійсності ще два роки перед московським походом ми бачимо Вишневецького на Хортиці.

² *Źródła dziejowe*, VI, с. 94.

Замість благорозумно зайнятись її “закруглюванням” і “розмножуванням” в дусі свого стану, Вишневецький западом віддається пограничному, модному тоді спорту — боротьбі з татарами*. З цього боку, як одного з визначніших репрезентантів боротьби з татарами, рекомендує його в своїй записці з 1550 р. Претвич¹. Але Вишневецький не вдоволився тою традиційною, більше оборонною боротьбою, яку вели пограничні старости й магнати, без великого накладу і ризику роблячи облави на дрібні татарські загони, або “луплячи” в степах чабанів татарських чи турецьких. Він хоче наступити ногою на саму пащу бісурменського льва, береться здійснити гадку, яка носилася перед очима, очевидно, не одного з тодішніх людей, але не була реалізована — хоче заложити замки на Дніпровських островах як твердині против татар. Такий проект ставив, як кажуть хроністи, ще в 1530 роках славний Дашкович як одинокий спосіб загородити Орді дорогу на Україну; але гадка зіставалася утопією, до якої тільки даремно зітхали досі. Вишневецький проводить її в життя². На початках 1550-х рр. “на острові Хортиці, против Конських вод, коло кримських кочовищ”, ставить він замок і громадить навколо себе козачину³.

Серед сих заходів Вишневецький несподівано удається до турків. Не знати — чи вчинив він се тільки тому, що литовське правительство не давало йому досить енергічної помочі*, чи се було в його таки планах — опертися на Туреччині против Криму. Досить того, що десь літом 1553 р. він їде в Туреччину. Про се Жигимонт-Август пише до Радиви́ла, що Вишневецький “з усею своєю ротою, себто з усім козацтвом і хлопством, яке тримав коло себе”, з’їхав до турків — вислав наперед свою козацьку роту, а потім і сам з своїми людьми потягнув до Туреччини⁴. Се викликало страшенну тривогу в двірських кругах, та і на Україні: боялися, що Вишневецький наведе турків на Україну. Король в листі до свого швагра і повірника Мих[аїла] Радиви́ла питає його ради, “якби ми того кн[язя] Вишневецького до себе мали, і яким способом”. Але страхи були безосновні: з початком 1554 р. Вишневецький приїхав з Туреччини, одержавши від короля охоронну грамоту, і з початком марта представився королеви в товаристві вое-

¹ [L. T. Bernard Pretwicz i jego apologia], Biblioteka Warszawska, 1866, III, с. 49. Претвич зве його просто Вишневецьким, але Вишневецьких не було багато*, і порівняння з документами не лишає сумніву, що се Дмитро.

² Дальший огляд діяльності Вишневецького — се розширений уривок з історії козащини XVI в., що ввійде в VII т. моєї “Історії України[-Руси]”*.

³ Думаю, що про сі замки згадує Жигимонт-Август в листі 1553 р. (як нижче). Давніші дослідники, почавши від Бартошевича, думали про Канів і Черкаси, але ті замки в сих часах держав Дмитро Сангушко.

⁴ Listy Zygmunta Augusta, с. 5., перші поголоски про се ще перед тим — с. 54 (червень 1553 р.).

води Миколи Се́нявського, свого давнього товариша з пограничної війни, що тепер взяв на себе ролю посередника і заступника перед королем¹. Ви́яснення Вишневецького кінець кінцем були прийняті, і він дістає від короля поручення тримати сторожу на Хортиці против татар. Очевидно, у Вишневецького се була ідея союзу на два фронти. Опираючися на литовсько-польську державу і підтримуючи добрі відносини з Туреччиною, хотів він держати в руках Крим².

Але смілі плани Вишневецького й повна безоглядність в їх виконанні страшили короля. “Під сі часи таких слуг потрібно якнайбільше, тільки не з такими мислями”, — писав він Радивилу кілька літ пізніше³, і тривожно слідив за діяльністю Вишневецького, аби не втягнув його в які клопоти. Супроти татар литовсько-польське правительство старалося держатися можливо обережно: формально Крим був союзником Литви против Москви. Жигимонт-Август боявся, щоб Вишневецький не зачепив татар якось нетактовно, і носився з гадкою “звести” його з границі й вислати на війну в Лівонію, навіть хитрощами якось звабити його з Низу або вислати на заступство котрогось з його братів. “Не інакше думаємо ми про Вишневецького, — писав він Радивилу з кінцем 1556 р., — як тільки те, що тяжко сподіватися, аби ся справа могла прийти до чогось доброго, навпаки — вона може принести багато лиха. Тому найліпше б звести звідти Вишневе-

¹ Listy, с. 76.

² Куліш в таких ідилічних фарбах представив результати, досягнені в тім часі Байдою:

На сході сонця упокій панує.
 Чабан татарський з чабаном козацьким
 В сопілку грають, сидя на могилі.
 Чумак черкаський, канівський, брацлавський
 Іде по сіль степами до лиману;
 А мурзакі везуть свої сап'яни,
 Бакалії, габу, шовки турецькі
 І водять коні в Київ та в Немирів.
 Степи окрились вівцями й добутокм,
 Бджола в землі воски безпечно ліпе,
 І край нас наш рідний молоком та медом
 Тече, мов та земля обітованна.

Наступило се блаженне життя завдяки тому, що Байда віддався у службу султану в його боротьбі з західноєвропейською лігою, а за те султан пострахом немилосердної кари заборонив кримцям набігати на Україну:

Грозив, що на гаки залізні буде
 Їх мурзаків за Україну вішати.

Як легко розв'язувалася турецька справа для України!

³ Ibid., с. 131.

цького якнайскорше. І нема ліпшого способу, як твоя милість пишеш: післати йому якісь дарунки і написати, аби до нас приїхав на якийсь короткий час. І ми вже так і зробили: казали до нього написати, щоб він до нас приїхав на якийсь час, і дарунки деякі казали йому післати. А на його місце казали їхати з ротою його стрієчному братові і зістатися на тім місці, аж поки той вернеться. Здається, таким чином добре буде його звести”¹.

Але Вишневецький не давав себе звабити ані дарунками, ані запросинами й правительству зіставалося тільки пильно уникати всякої прояви солідарності з небезпечним своїм слугою. Пізніше (1557) Жигимонт-Август на татарські скарги на Вишневецького писав хану, що Вишневецький вів свої плани на власну руку: він, Жигимонт, його на Дніпро не посилав, а потім поручив йому степову сторожу, головню покладаючися на добрі відносини Вишневецького з Туреччиною і ханом. “Можете міркувати з того, що і до й. м. цісаря турецького він ходив против волі нашої, а як там його прийнято, самі знаєте: він, вернувшись до держави нашої, розповідав, що там дістав дарунки (жалованьємъ осмотрень былъ), і у тебе, брата нашого, ласку мав, і з тих причин ми головню й поручили йому степову сторожу, в тім переконанні, що він буде підтримувати відносини з вашими людьми, зазнавши від вас ласки”. І Жигимонт-Август старався представити ханові, який то корисний може бути для нього самого і для Туреччини Хортицький замок: він буде хоронити татарські й турецькі володіння, улуси їх і чабанів їх від всяких зачіпок і прикростей, особливо з московської сторони, бо якраз, мовляв, то московські козаки чинять ті зачіпки².

Але ся традиційна полохлива політика литовська Вишневецькому була не по мислі. Тим часом, як литовське правительство силкувалося затримати добрі відносини з кримцями й звернути їх против Москви, Вишневецький якраз звернувся на московський бік. Правдоподібно се був його власний план, зовсім натуральний і логічний: ігноруючи державне суперництво Литви й Москви, свою степову політику вести, опираючися на обидві сі держави, що рівно терпіли від Орди і з українських пограничних земель своїх противставляли козацьку оборону тим руїнним атакам Криму. Сама ся політика не була нова. Уже в 1530-х рр. хан скаржився в[еликому] кн[язю] литовському, що черкаські старости, ігноруючи ворожнечу Литви й Москви і союз Литви з Кримом, уживають на свою службу путивльських козаків (себто з українських земель в[еликого] кн[язя] московського), посилають їх на татарські улуси разом з козаками черкаськими й канівськими³. Зовсім натурально, що й Вишневецький

¹ Ibid., с. 110, пор. 104, 107–108.

² Посольская книга В[еликого] кн[язя] Литовского, I, с. 135.

³ Акты Зап[адной] Рос[сии], I, с. 186.

задумав притягнути до спільної боротьби з Кримом Московську державу й суперництво їх інтересів, з традиційним нацьковуванням Орди одним на другого, заступити спільною боротьбою з сим спільним ворогом. Але Вишневецький мав всі причини не хвалитися передчасом такими планами з огляду на офіційний союз Литви з Кримом против Москви, а в московських кругах, з свого боку, не мали причини признавати ініціативу сього ефектного плану чужинцеві Вишневецькому. Офіційна московська літопись говорить про перші стадії боротьби з Кримом як про діло самих московських воевод, зовсім ігноруючи Вишневецького. Але він був, без сумніву, правдивим ініціатором сих планів*. Найліпше се видно з того, що в московських кругах ці плани так же скоро опадають потім, як нагло виникли з виступленням Вишневецького.

В марті 1556 р. московське правительство заповіло похід на Крим, Дніпром на Низ, під улуси кримські. Провід дано дяку Ржевському; вихідною точкою мав служити Путивль. Ржевський мав побудувати човни на верхів'ях Псла і з путивльськими козаками йти "добувати язиків", "провідувати про царя" (хана). Офіційним приводом служили вісті, що хан збирається походом на московські землі¹. В дійсності, очевидно, подвигнули до того московське правительство ради й представлення, зроблені Вишневецьким через путивльських козаків, учасників його нових заходів і планів. І при великій обережності і неособливій скороспішності московської бюрократії мусимо думати, що свої заходи коло спільної акції з Москвою Вишневецький мусив зачати досить довго перед тим — десь слідом по своїй візиті в Туреччині. В червні Ржевський доносив уже про свої успіхи. Він писав, що на Дніпрі приступили до нього козаки черкаські і канівські, в числі 300, під проводом своїх отаманів Млинського і Мих[айла] Єськовича. З ними і з своїми путивльськими козаками Ржевський пішов під кримський городок Іслам-Кермен (на долішнім Дніпрі, коло перевозів, де теп[ер] Каховка), але татари мали вісті про них й замкнулися в замку. Козаки зайняли тільки коней і худобу, й пішли під Очаків. Тут здобули "острог" (місто), побили турків і татар, забрали багато "язиків" (полонянників) і пішли з тим назад. За ними погналися санджаки (турецькі коменданти) з Очакова й Тягині з великим військом, але козаки в Дніпрових очеретах зробили засідку, побили з рушниць багато людей і змусили їх вернутися. Потім під Іслам-Керменом догонив їх калга з великою ордою ("съ нимъ весь Крымъ, князи и мирзы", — як писав хвалькуватий дяк). Козаки заложилися на Дніпровім острові й почали відбиватися від Орди, відстрілюючися з рушниць. Шість день добували їх татари, але добути не могли, й відступили кінець кінцем. А козаки, зайнявши вночі кінські стада, забрали

¹ Никоновская летопись] (Полн[ое] собр[ание русских] летописей], XIII), с. 269.

їх на острів і, перемінившись з річного війська в кінне, пішли навпростець через степи¹.

В усій тій реляції нема найменшої згадки про Вишневецького, фігурує тільки сам дяк Ржевський. Думаю, що се трудно зложити на саму хвалькуватість цього московитина, і що Вишневецький старався передчасом не відкривати своїх карт перед ханом, не розривати відносин з ним, і для того не висувався наперед з своєю участю в противтатарських заходах, а навіть ховав її. В литовських кругах його зносини з Москвою в тім часі не були тайною — московські послы, будши у Жигимонта літом 1556 р., чули там, що Вишневецький “отъѣхалъ къ Москвѣ”², хоч формальне посольство до московського царя від Вишневецького в московській офіціальній літописі записане тільки в вересні 1556 р.³ На литовським дворі його сміливі плани викликали zarazом і тривогу перед можливими політичними клопотами від його акції⁴ й живі симпатії для сих планів організації широкої боротьби з Кримом спільними силами християнських держав. Як з одного боку в московських кругах, так з другого в литовсько-польських Вишневецький ширив сю ідею спільної боротьби, своїми зносинами, своїм прикладом, і його гадки викликали співчуття. Його зносини з Москвою не будили невдоволення в литовсько-польських кругах з огляду на поставлені ним завдання, принаймні — се невдоволення в значній мірі нейтралізувалося свідомістю тих користей, які мали з того вийти, якби удалося справді організувати таку спільну боротьбу. На жалі хана з причини козацького нападу 1556 р.⁵, литовське правительство відповідало можливо заспокоюючи його. Запевняло, що сей напад був ділом козаків московських, а Вишневецький в нім участі не брав і ні в які спільні заходи з тими московськими козаками вступати не хотів: московські люди заохочували його служити Москві й помагати їм збудувати замок для в[еликого] князя московського на Хортиці, але Вишневецький на се не здався, держить хортицький замок на в[еликого] князя литовського і тримається козаків низових, а з московськими не заходить (се була офіціальна закраска, свідомо, мабуть, надана литовським правительством акції Вишневецького з минулого року)⁶. Жигимонт-Август представляв ханові всю небезпечність московського плану — всунутися московськими замками над Низ Дніпровий, пригадував

¹ Никонов[ская] летоп[ись], с. 271.

² Памятн[ики] снош[ений Московского государства] с Польско-Литов[ским] гос[ударством], II, с. 530—531.

³ Никон[овская] л[етопись], с. 275.

⁴ Див. вище виїмок з листа короля 1556 р.

⁵ Посол[ьская] книга, I, с. 130 і 133—135.

⁶ Посол[ьская] книга, I, с. 139.

аналогічну тактику Москви супроти Казані й лякав аналогічними перспективами Крим: поставивши свої замки під Перекопом, Москва буде пильнувати того, щоб взяти й Крим в свої руки. Тому радив поки що в таких тривожних обставинах не зачіпатися з Вишневецьким: пізніше, як сі обставини проминуть, в[еликий] князь розбере справу й коли б Вишневецький був винуватий, він його покарає й забере з Хортиці, а поки що він там дуже потрібний, супроти московських планів: Москва, можливо, навіть буде старатися силоміць забрати Хортицю собі, а якби Вишневецького звідти вивести, то вона зараз би захопила його замок. Татарам і туркам литовський замок на Хортиці дуже буде корисний, хоронячи їх від московських козаків, а щоб сам Вишневецький не зачіпався з татарами, про се він, Жигимонт, йому накаже, і певний, що Вишневецький покаже ханові свою зичливість¹.

Але хан не міг слухати сих намов, бо Вишневецький навпаки, виступав против Криму все більше ворожо. Восени 1556 р. (десь в жовтні) він сам, чи, може, його козаки напали знову на Іслам-Кермен, здобули сей замок, забрали з нього гармати й перевезли до хортицького замку². Розгніваний хан, здається, спочатку хотів звабити до себе Вишневецького; прислав йому дарунки й лист, закликаючи до себе на службу³, але Вишневецький на те не здався, і тоді хан, як тільки став Дніпро, вибрався походом на небезпечного сусіда. В січні 1557 р. він приступив під хортицький замок з великими силами — “з сином і з усіма людьми кримськими” й силкувався його добути. Більше трьох тижнів (24 дні) тягнулася отся облога, але кінець кінцем здобути замку не удалося й хан вернувся з великими стратами⁴. Вишневецький спішив сповістити в[еликого] князя про сю огню пробу своїх хортицьких укріплень і планів і просив zarazом “посилити його замок людьми й стрільбою”, щоб дальше боронитися від Криму. Але литовське правительство так маніфестувати свою солідарність з Вишневецьким супроти Криму не відважалося. В[еликий] князь в відповідь на донесення Вишневецького висловив своє вдоволення за “сталість і мужну оборону”, обіцяв прислати “жалованье”, але zarazом рекомендував Вишневецькому не загострювати відносин до Криму, пильнувати, щоб козаки не зачіпали татар і турків і т. ін.⁵

¹ Посол[ьская] книга, I, с. 135.

² Никон[овская] летоп[ись], с. 277.

³ Посол[ьская] книга, I, с. 158.

⁴ Посол[ьская] книга, I, с. 139, Никонов[ская] летоп[ись], I, с. 280,

⁵ Акты Ю[го-]З[ападной] Р[оссии], II, ч. 130. Лист без дати, але порівняння його з актами “Посол[ьской] книги” показує виразно, що він писаний не скорше мая 1557 р., бо по висланні до Криму Довгірда Вольф хибно клав його на часи перед кампанією 1556 р.

Сі ради були не на часі. Відносини до Криму у Вишневецького стали на вістрію меча і про якесь злагодження їх не було мови. За зимовим походом 1557 р. прийшов новий, ще більший, десь літом: хан приступив знову з Ордою під Хортицю, разом з ним турецьке військо на човнах і поміч волоська, і сим разом взято Вишневецького в блокаду. Подобиць, на жаль, не маємо. Кінець кінцем не стало на Хортиці провіанту, козаки стали розбігатися від Вишневецького, і кінець кінцем він мусив уступити з Дніпрового низу далі на Україну, в Черкаси¹. Тут знов-таки, очевидно, не знайшов він ніякої реальної помочі для своїх планів боротьби з Кримом, і рішається нарешті йти в Московщину, шукати там нових засобів, реальнішої помочі для своїх планів, бо Москва стояла на військовій нозі з Кримом.

Як я вже згадав, формальні зносини з московським правительством були зав'язані Вишневецьким рік перед тим, восени 1556 р., хоч фактичні відносини мусили існувати вже перед тим. Московське правительство прислало йому “жалованье”, але кликало в Москву. Вишневецький їхати в Москву не квапився; зложив присягу перед московськими послами, що приїде й служити буде, а поки що вимовлявся війною з Кримом. Але під кінець 1557 р., не маючи інших ресурсів, він приїхав до Москви, зложив тут на жадання правительства присягу вічної служби цареві й дістав великі надання й доходи: “въ вотчину” (дідичне володіння) місто Белев з усіма волостями й селами, як було за Белевськими князями, багато сіл під Московою, багато дарунків грошима й уборами і на приїзд десять тисяч рублів — величезну суму, яка найліпше показувала, як Вишневецького цінили в Москві й яке велике значіння йому надавали².

Перед московськими політиками розвиває Вишневецький все ті ж свої плани спільної боротьби против Орди в союзі з Литвою. І вони знаходять тут повне спочуття. Полишаючи на боці всяку дальшу ідеологію, московським політикам було однаково інтересно і розірвати союз Литви з Кримом, втягнувши її в війну з Ордою, і приборкати Орду. На початку 1558 р. організується велика кампанія на Крим, під проводом Вишневецького. Сам Вишневецький мав іти слідами кампанії 1556 р.: побудувати на горішнім Пслі човни і човнами йти на Низ; з ним вислано значне московське військо, і, крім того, мав він згромадити коло себе козаків. Кабардинський мурза Канклич мав разом з тим іти зі сходу “на пособь” Вишневецькому. Вони мали злучитися з Вишневецьким в Іслам-Кермені і відси мав він “надь крымскимъ промышляти, сколько имъ Богъ помочи подасть”³.

¹ Про се Вишневецький писав до Москви в жовтні 1557 р. — Никон[овская летопись], с. 286; думаю, однак, що не зараз по своїм приході до Черкас тим похвалився, а тоді, як переконався, що з литовського боку нічого не осягне.

² Памят[ики] снош[ений Московского государства] с Литов[ско-польским] го-суд[арством], I, с. 543; Никон[овская летопись], 286.

³ Памятники, II, с. 542—543, Никон[овская летопись], с. 288.

Разом із тим рішено вислати посольство в Литву, щоб заохотити литовське правительство до спільних заходів против Криму. Ближчий привід давало те, що хан, розгніваний вчинками Вишневецького, зірвав свій гнів на литовській Україні — неважаючи на всі заходи литовського правительства, можливо спихнути з себе всяку відповідальність за вчинки Вишневецького і взагалі не допустити до розриву з Кримом. З початком року калга з двадцятитисячною ордою несподівано впав в Браสลавщину, поруйнував і пограбив її й поблизькі волості подільські — Хмельницьку, Барську й інші сусідні околиці Волині й Поділля та з величезним полоном (рахували його на 40 тисяч) вийшов собі спокійно, перше ніж зібрали на нього якусь силу. Навіть ще з дороги частина орди вернулася назад і ще раз шарпнула на прощання¹. Покладаючися на вражіння від сього нещастя, московське правительство постановило, як драстично висловлялася боярська ухвала — “короля о дружбѣ задрати”, доки він не помирився з Ордою, аби його відвести від хана². Цар посилав на сю тему грамоту досить загального змісту, а послам поручав пояснити, що він, цар, жалує розлиття крові християнської і шукає способів “християнству избаву учинити отъ насилування татарского”, для того він відкинув всякі зносини з ханом, вислав Вишневецького на Крим, і бажав би в союзі з кн[язем] Литовським “християнство отъ бесерменскихъ рукъ отвселѣ боронити”, без всяких апетитів на литовські землі³.

Ся ідея була стрічена з повним спочуттям в литовських кругах. Ост[афій] Волович, що вів переговори з московськими послами з поручення в[еликого] князя, і українські магнати, як кн[язь] Острозький й кн[язь] Степан Збаразький, і сеньйор литовського магнатства Радивил — всі висловляли свої симпатії таким планам і бажання, щоб між обома державами прийшло до тривкого порозуміння на сім ґрунті, й вони поставилися супроти Орди. Але при тім не перемовчувано й певних скептичних заміток щодо такої спільної акції. Боялися, що всі користі від знищення Орди загорне Москва й зміцнить свою позицію против Литви. Вказувано, що кримського хана приборкати не тяжко: “есть за що на нього стати і нехитра річ таким двом державам його з Криму зовсім вигнати, але за нього, як за васалю свого, уступиться Туреччина, і боротьба з нею упаде на саму литовсько-польську сторону, і не знати, чи піддержить її тоді Москва”. З другого боку, по старим традиціям і прецедентам, будили певні підозріння сі московські заходи на нижнім Дніпрі: неважаючи на всі запевнення Москви, що вона не має ніяких планів на литовські землі, боялися, щоб з того не виникла потім

¹ Памятники, II, с. 547, пор. с. 539 і Никон[овская летопись], с. 289, Посольская кн[ига], I, с. 141–142, 143, 144.

² Памятники, II, с. 593.

³ Памятники, II, с. 541–543.

якась інтрига. Московським послам казали, що супроти місії Вишневецького вже був даний наказ іти в Київ литовському війську — берегти литовських інтересів і тільки миролюбні запевнення московські, через се посольство, стримали сю експедицію¹.

Кінець кінцем в[еликий] князь литовський через своїх послів заявив своє спочуття ідеї союзу против бусурман і бажання вести в сій справі дальші переговори². Рішено було для сього вислати спеціальне посольство. Але коли се посольство, вислане ним до Москви з кінцем 1558 р., поставило сю справу, з московського боку подано умову, що має бути наперед уложена вічна згода між обома державами, на підставі даного стану володіння. Литовські послы не згодилися на се, бо се значило б виріктися всяких претензій на землі, забрані Москвою протягом століття (Сіверщина, Смоленськ)³. І на тім справа розбилася. Жигимонт-Август перед тим обсилав хана докорами за його нелояльність: за походи на хортицький замок і зруйнування сього замку, бо хоч він був, мовляв, поставлений без волі литовського правительства, але на території литовській. Дорікав за татарські напади на Україну, бо, крім згаданого великого походу, стався цілий ряд менших⁴, і учасники їх зіставалися некарані. Але по всіх докорах, кінець кінцем, супроти такого обороту переговорів з Москвою відновив знову союз з Кримом, звернений против Москви⁵. І політична ситуація, що захиталася була, таким чином вернулася в 1559 р. до старого.

Се був сильний удар Вишневецькому. Плани спільної, скомбінованої атаки на Крим, силами Москви і Литви, розвівалися в кінець. Вишневецький мусив рахувати на сили одної Москви. А Москва, зайнята все більше боротьбою на балтійським побережжі, не могла особливої енергії розвинути на чорноморським, та й трудно було на таким віддаленім, відірванім театрі війни розвинути сильнішу акцію — неважаючи на дуже корисні обставини. По словам Курбського, що ставив в велику вину і московському, і литовському правительству занедбання кримської справи, Орда була тоді дуже ослаблена посухою, голодом, пошестями⁶. При спільній боротьбі Москви й Литви, безперечно, можна було Орду приборкати дуже сильно. Без Литви, при дальшій суперництві з нею, се було далеко тяжче.

В кампанію 1558 р. Вишневецький, як доносив в Москву, пройшов до Перекопу, але в середину Криму не пішов, а відступив на Таванський перевоз. Кримців ніде не було: хан забрав усю орду за Перекоп і скупив усю

¹ Памятники, II, с. 545—549.

² Ibid., с. 557—559.

³ Ibid., с. 567—579.

⁴ Посол[ьская] книга, I, с. 160.

⁵ Ibid., ч. 91—93, 98—102.

⁶ Сказания (вид. 1833), I, с. 80—82.

силу до оборони. Іти й атакувати його там Вишневецький не вважав можливим, — мабуть, чекав помочі. З Москви йшов до нього дяк Ржевський з припасами; зійшовшись з ним в Порогах, Вишневецький відсвіжив свої сили, відіславши до Москви нездалих, потомлених, і з новим вибраним, але невеликим контингентом пішов літувати в Іслам-Кермен. Він мав у плані похід поза Перекоп, під Козлев (Євпаторію), але з Москви, куди він вислав про се вісті, дістав наказ лишити на Дніпрі московське військо і козаків з Ржевським і іншими московськими воеводами, а самому їхати до Москви¹. Можливо, що супроти непевного становища Литви вважали невідповідним тримати Вишневецького на Дніпрі. На другий рік (1559) план походу в середину Криму був сповнений, але його поручено вже московському воеводі Адашеву, а Вишневецького вислано на Дін, відти напасти на Крим. Московське військо, виїхавши з Дніпра на море, висадилося в Криму, попустошило ближчі околиці, нагнало великого страху. Натомість роля Вишневецького була зовсім не визначна². На новий рік йому дали ще дальшу місію — виправили на Кавказ до черкесів, з якими мав він діло попереднього року³. Може бути, що московські поняття про одноплеменність дніпровських черкас-козаків з кавказькими черкесами мали також свій вплив на такий план, але Вишневецькому така місія могла подобатися хіба з браку чогось інтереснішого. З Кримом Москва більше не хотіла зачіпатися: зроблене в Криму вражіння від московських походів хотіла використати, щоб стримати хана від нападів на московські землі. Вся енергія московської держави зверталася на лівонську війну, що готова була кожної хвилини перейти в війну з Литвою (й дійсно перейшла в 1561 р.).

Вишневецькому з його планами не було що більше робити в Московщині⁴. Та й війна, що розпочиналася у Литви з Москвою, ставила його перед литовським правительством в фальшиве становище “зрадника”, чого він теж не міг собі бажати. Літом 1561 р. ми бачимо Вишневецького вже знов на Низу. З Манастирського острова (вище Хортиці), 30 миль від Черкас вислав він до свого брата, тодішнього старости черкаського Михайла, лист, заявляючи своє бажання вернутися назад в Литовську державу й оправдуючися тим, що його виїзд до Москви мав місце під час перемир'я й не мав ніяких злих замірів (се була правда). Разом з тим і козаки,

¹ Никон[овская летопись], с. 296.

² [Летописець Нормантского], Временник моск[овского] общ[ества], V, с. 142—144; Курбский, [Жизнь князя], I, с. 81—82; Памятн[ики], II, с. 584.

³ Временник, V, с. 145, виписка з літописі у: Карамзін, [История], VIII, прим[ечание] 566.

⁴ Як бачимо, нема що здогадуватися якихось спеціальних причин, чому Вишневецький схотів вертатися назад на Україну (Вольф думав, що на нього вплинула переміна в характері царя Івана, Соловйов підозрівав якісь “незвісні причини”).

товариші одісеї Вишневецького, заявили також своє бажання вернутися додому й просили охоронних листів. Король поспішив “прийняти в свою ласку господарську” Вишневецького, так само щодо козаків, тільки поручив старості черкаському й воєводі київському розвідати, чи нема між ними учасників очаківського погрому 1556 р. Якби були вони, і можна було б з сеї причини сподіватися якогось невдоволення з боку турецького і татарського правительства, що тих ворохобників прийнято назад на Україну, то намовляти тих козаків, аби вони не лишались на Україні, а йшли на лівонську війну — дістануть на то “даток і живність”¹. Та ледве вернувшись, Вишневецький же зараз розпочав якісь нові плани на українській пограниччі. Зачепився з турками під Очаковим, потім робить якісь нові походи, викликаючи сильне невдоволення на дворі². Неуважаючи на всі свої вибрики, він все-таки цінився сильно в двірських сферах, не кажучи про популярність в ширших шляхетських і нешляхетських кругах. Коли він з другим подібним авантюристом Альбр[ехтом] Лаським приїхав під кінець 1562 р. на сойм в Пйотркові, оправдатися перед королем, — вітано їх оваційно. “Прийняли їх і вітали великі товпи; вияснили, що поступали чесно, тому ласкаво були прийняті королем і вину їм пробачено”. А коли скоро потім Вишневецький захорував — думав, що його отроєно, — король казав своїм лікарям його лічити³.

Слідом, не вийшовши ще добре з хвороби, невгомний князь вмішався в волоські справи — і тут проторюючи дорогу для цілого ряду козацьких ватажків, до Тимоша Хмельниченка включно. Звабив його до того приятель, той Альбрехт Ласький, що вже перед тим вмішався в волоські справи — підтримував узурпатора т. зв. Геракліда або Деспота, але потім розірвав з ним. За його прикладом Вишневецький взяв участь в молдавській усобиці. Протів Деспота піднялося повстання під проводом молдавана Томші і серед сього замішання Вишневецькому подано надію теж на господарство: “інші волохи, не хочачи Томші, саме тоді, як Томшу проголошувано господарем, післали по Вишневецького”. Вишневецький прийшов з козаками, але молдавські партизани підтримали його слабо, і перше ніж вони прилучилися до нього, Томша без великого заходу погромив його військо. Дмитро, або Дмитрашко, як його тут називали, мусив утікати, але він був хорий, і не міг тікати на коні. Їздив на возі, а на возі від кінної погоні утікати було трудно. Тому сховався в копі сіна. Але селянин, приїхавши по сіно, викрив його там і видав його ворогам. Томша інших учасників сього походу пустив до Польщі, покалічивши їх на наругу, — сам різав їм носи і уха, а

¹ Акты Ю[го-]З[ападной] Р[оссии], II, ч. 142—144.

² Listy Z[ygmunta] Augusta, с. 129, 131.

³ Бельський [Bielski, Kronika], с. 1145.

Вишневецького з одним подільським шляхтичем П'ясецьким відіслав до Царгорода, де їх чекала смерть, оповідає сучасний польський хроніст¹. “Бідний Дмитрашко з своїм товариством має приїхати сюди нині або завтра рано”, — писав 15 жовтня французький посол в Царгороді, а два тижні пізніше додає: “Бідний Дмитрашко тільки що прибув, як його величество султан казав його вбити² з іншим великим паном з Польщі по імені Пісоніскі (П'ясецький), що за своє життя давав баші 20 тис. дукатів; решту його вояків післано на галери, крім одного, що служив Деспотові, — його повішено”³. А цитований Бельський, сучасник, розповідає так, — очевидно, на підставі тих оповідань, що ходили по Україні і Польщі: Султан казав Вишневецького і П'ясецького почепити на гаках на тім розі, як їхати до Галати. П'ясецький вмер легшою смертю, бо падаючи зачепився за бедро, а головою обернений був униз, і тому кров його скоро заляла. А Вишневецький зачепився за ребро, очима догори, тому жив до третього дня, аж турки застрілили його з лука, бо проклинав Магомета⁴.

Трагічна смерть гідно вінчала се бурхливе життя, і та популярність, яку ще за життя здобув Вишневецький своїми сміливими авантурами і планами в широких кругах, — як бачимо з звістки про овації, вчинені йому на соймі перед смертю, — була ще незмірно збільшена і утривалена сим образом мученика християнської культури в дикій пащі хижого бісурменства.

Що ж дійсно вартного, цінного, пам'ятного було в сім бурливім, казковім житті?

Поминаючи випадкове або неясне, бачимо, що серед сих, — на перший погляд, нібито несподіваних перекидувань від одної держави до другої, від одного плану до другого, виступає одна центральна ідея, один план, який сі нібито не пов'язані між собою круті повороти, сі стихійні шибання авантурничої енергії зв'язує в одну суцільну акцію. Се ідея оборони України від татарської руїни способами більше агресивними — приборкання й задушення Кримської Орди силами України і сусідніх інтересованих держав, по можності забезпечивши нейтральність Туреччини.

Не вдоволяючися давнішими формами боротьби з Ордою, практикованими козаччиною і пограничними старостами та панами, Вишневецький

¹ Бельський [*Bielski, Kronika*], с. 1147.

² В оригіналі — *engaucher*, затовкти на смерть (*gaucher* — збивати сукно валилом), вираз дуже рідкий. Не знати, чи він має вказувати на спеціальний рід смерті, чи просто значить тут — забити.

³ *Charrière, Negotiations de la France dans le Levant*, II, с. 741—742 і відти у *Hurmuzaki — Dokumente privitore la istoria Romanilor, supplem[entum] I, vol. I, с. 19.*

⁴ Бельський [*Bielski, Kronika*], с. 1148.

рішається заложити оборонне гніздо козаччини на Низу, в самім центрі “дикого степу”, випирає татар і турків з їх степових кочовищ і грозою походів в глибину татарських осад, стримує Орду від нападів. Наскільки значні були козацькі сили, згромаджені ним, ми не знаємо. Те, що відомо нам про розвій козацьких сил в тих часах, велить думати, що дуже значні вони не були. В часах і по Вишневецьким козацькі контингенти не підіймаються вище 2—4 тисяч; Східно-Полуднева Україна в тих часах була ще дуже слабо залюднена, козаччина в значній мірі рекрутувалася з приходнів з дальших волостей, які на зиму розходилися по своїм краям. Степ не був ще так освоєний, як піввіку пізніше, й низова козаччина не могла опертися на масову колонізацію передстепов’я. В сім лежала перша причина слабкості планів Вишневецького; він дійсно прийшов з ними занадто рано з сього погляду, він ще не міг опертися на самій українській стихії.

З огляду на малосильність козаччини, взагалі пограничного українського елементу, Вишневецькому приходилося шукати спочуття і підмоги від політичних організацій, що розпоряджали “силами тилу”, дальших українських і неукраїнських земель. Але тут заходи його розбивалися на політичним суперництві сих держав. Москва й Литва не могли забути своїх історичних рахунків, не вірили в можливість щирої солідарності й боялися, що знищення Кримської орди зміцнить тільки шанси противної сторони. Туреччину утримати в нейтральності було трудно, як з огляду на її зверхні, сюзеренні права на Крим, так і через те, що зміцнення козаччини в степах нарушало інтереси чорноморських турецьких осад і пограничної турецької адміністрації, що мала ріжні доходи і з степових випасів та кочовищ, і з татарських нападів на українські землі; жалі їх на Вишневецького, на те, що він випирає турків і татар з їх степових кочовищ, дуже скоро зіпсували його відносини до турецького правительства.

Але хоч широкі замисли Вишневецького не здійснилися, вони, одначе, неважаючи на свій реальний крах, внесли в українське життя багато нового, тривкого змісту і дуже сильно вплинули на дальший розвій його. Широкі плани Вишневецького, що з української козаччини мали зробити міжнародний фактор політичний, політичну силу в більшім стилі, мусили незмірно піднести серед козаччини свідомість своїх сил, відкрити перед нею широкі політичні горизонти. Самий факт, що на чолі її став не в ролі припадкового учасника набігу, а як її провідник і репрезентант український магнат, родовитий князь, мусило сильно піднести престиж козаччини — в очах своїх і чужих. Широкі політичні зносини Вишневецького, шукання підмоги козацькій політиці в Москві, Литві, в Туреччині, переговори з Кримом — все се, очевидно, не зісталося без впливу на аналогічні заходи пізніших ватажків козацьких. Вони з більшим або меншим успіхом стараються знайти підмогу у сусідніх держав для розвою козацьких сил; мовляв би то прода-

ють їм свою службу за певну нагороду (але при тім ся служба в дійсності була війною чи здобичництвом в інтересах козацьких таки); а далі силкуються покористуватися силами самих сих держав в своїй боротьбі з ворожим шляхетським режимом. Навіть остання, волоська авантюра Вишневецького, котрої зв'язь з його противотатарськими планами лишається нам неясною, вказала стежку — як я вже згадав вище — козацьким ватажкам до мішань у волоські справи на довгі часи, і участь в волоських усобицях, боротьбі претендентів та висовування своїх власних кандидатів на волоське господарство стає улюбленим мотивом козацької політики на ціле півстоліття.

Але найтісніше й найвиразніше зв'язується все-таки діяльність Вишневецького з повстанням Запорожжя. Його ім'я і традиція його хортицького замку міцно зв'язалася з zaloженням Січі. Він став немовби історичним патроном Запорозької Січі. Український магнат, князь, спадкоємець староруських традицій князівського-дружинного укладу стає духовим батьком огнища нової української плебейської республіки¹. Член і репрезентант владущої аристократії фундатором гнізда запорозької вольниці, — завзятушого, непримиренного ворога дуків-сріблеників, владущих і маючих, в яку б шкуру національну, чужу чи свою, вони не прибиралися б! Потомок тих традиційних оборонців старого укладу життя одним з будівничих нового процесу, що на розвалинах старих привілеїв і традицій будував нову Україну без холопа і без пана!..

Цікавий прояв тих глибоких, хоч і недослідних переважно зв'язків, які органічно лучили новий рух з старим життям. Символ стихійної енергії, з якою невмируща народна сила з старих елементів, з старого матеріалу могутньо творить нові форми, нові підстави для свого невпинного життя і розвою.

Вовіки і віки.

¹ Сей контраст традицій і становища Вишневецького з духом пізнішого Запорожжя Куліш в своїй драмі представив в виді смертельного ворогування Ганжі Андібера, запорозького гетьмана і репрезентанта січового гультайства, з Вишневецьким, репрезентантом владущих, дуків-сріблеників. З історичного становища мотив анахроністичний; міг би мати тільки символічне значіння. Але та верства дуків, з якою ворогувала січова дружина, ніяк не була "рицарями правди", якими представив Куліш Байду й його дружину. Тому й конфлікт сих двох категорій в драмі не відповідає дійсному контрасту і тим підставам, на які опирався їх конфлікт.

с. 77 Заникли — спольщилися, покатоличилися, з вийком кількох одиниць, пани-магнати руської віри, української народності, що бодай в сфері культурній, національній могли бути якимсь суголосним елементом для українських мас — Наталя Яковенко показує складність та багатоаспектність цього процесу, детально аналізуючи релігійні конверсії магнатського середовища, див: *Яковенко Н.* Релігійні конверсії: спроба погляду зсередини // *І ж.* Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI—XVII ст. — К., 2002. — С. 13—79.

с. 78 ...се одна з дуже болючих спірних пунктів між історіографією українською й польською — оцінка шляхетського колонізаційного руху за часів Польського королівства та Речі Посполитої на українські землі фактично ділить на два протилежних табори українську, а також російську, з одного боку, та польську історіографію. За влучним висловом Анджея Янечека, вони творять відповідно “чорну” та “білу” легенду шляхетської колонізації. Основні аргументи обох таборів були висловлені саме наприкінці XIX — на початку XX ст., див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Львів, 1905. — Т. V. — С. 20; *Szajnocha K.* Zdobycze pług polskiego. — Warszawa, 1912. — S. 131; *Jabłonowski A.* Historia Rusi południowej do upadku Rzeczpospolitej Polskiej. — Kraków, 1912. — S. 89 et passim. Короткий аналіз та конструктивні дослідницькі перспективи на прикладі Белзького воеводства накреслив: *Janeczek A.* Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego. Województwo Bełzkie od schyłku XIV do początku XVII w. — Warszawa, 1993. — Т. 1. — S. 69—72. Статистичні дані колонізаційного руху польської шляхти добре подав: *Litwin H.* Napływ szlachty polskiej na Ukrainę: 1569—1648. — Warszawa, 2000. Генрік Літвін проаналізував колонізаційний рух магнатського прошарку, середньої та дрібної шляхти, зазначаючи великий відсоток неосілої шляхти, що тримала землю від землевласників на умовному праві і яку важко виявити у джерельних даних.

с. 81 ...наложив податок від гарячих напитків (т. зв. чопове)... — податок, що сплачували в основному міщани за виготовлення пива, горілки, меду та вина. Про існування податку відомо вже з середини XV ст. У 1511 р. король Сигізмунд I Старий звільнив шляхту від сплати чопового за виготовлення всіх видів алкогольних напоїв, окрім вина, а з 1629 р. шляхта не сплачувала і за виробництво вина. Чопове як податок був відмінений у межах Російської імперії у 1813 р.

с. 82 ...доходи з домінальних привілеій... — автор має на увазі надання, надавчі привілеї королівської влади на користь нових власників земельних наділів та маєтностей.

М.К.

Байда-Вишневецький в поезії й історії

Публікується за виданням: *Грушевський М.С.* Байда-Вишневецький в поезії й історії // *Записки Українського наукового товариства у Києві.* — К., 1909. — Кн. 3. — С. 108—139. Див. також — 2-е вид.: *Грушевський М.С.* З старого і нового. — К., 1918; 3-е вид.: *Наука і суспільство.* — К., 1990. — № 4. — С. 54—61.

Про діяльність популярного козацького ватажка — засновника Запорозької Січі Дмитра Вишневецького збереглася значна література, ось основні позиції від часу появи статті М.Грушевського: *Гетьманець Г.* [Коваленко Г.О.] Славний лицар Байда-Вишневецький. — К., 1918 р. — 32 с.; *Lemercier-Quelquejay C.* Un condotierre Lithuanien du XVI siècle de prince Dimitrij Višneveckij et l'origine de la Seč Zaporogue d'après de archives Ottomanes // *Cahiers du monde russe et soviétique.* — Paris, 1969. — V. 10. — P. 258—279; 2-е вид.: *Литовский кондотьер XVI в.* — князь Дмитрий Вишневецкий и образование Запорожской Сечи по данным османских архивов // *Франко-*

русские экономические связи. — Париж; М., 1970. — С. 38—89; *Винар Л.* Князь Дмитро Вишневецький // Сучасність. — Мюнхен, 1963. — № 10. — С. 90—105; № 11. — С. 86—100; № 12. — С. 95—110; 2-е вид.: Мюнхен, 1964; 3-є вид.: Силуети епох: Дмитро Вишневецький, Михайло Грушевський. — Дрогобич, 1992. — С. 1—74; *Сергійчук В.* Михайло Грушевський про Байду-Вишневецького та сучасна історіографія // Український історик. — Нью-Йорк; Торонто; К.; Львів; Мюнхен, 1991—1992. — № 3/4, 1—4. — С. 235—241.

У радянський час були невдалі спроби з боку окремих дослідників заперечити історичну спорідненість постаті Дмитра Вишневецького та героя народної думи козака Байди (див., наприклад: *Голобуцький В.А.* Запорозьке казачество. — К., 1957. — С. 52—53). Втім, ідеологічні нашарування тоталітарної доби відійшли в минуле, і ті оцінки та трактування постаті Дмитра Вишневецького, які запропонував М. Грушевський, схвально приймаються сучасною історіографією.

с. 94 *Пор. замітки д. Гнатюка і мої з приводу згаданої статті проф. Халанського в LXXXVI т. “Записок” львівських* — у 1908 р. М. Грушевський у спів-авторстві з В. Гнатюком опублікував широку рецензію на статтю Халанського, див.: *Гнатюк В., Грушевський М.* Рец. на публ.: Халанський М. Малорусская дума про Байду // Сборник Историко-филологического общества, состоящего при императорском Харьковском университете. — Харьков, 1908. — Т. XV. — С. 205—219 // ЗНТШ. — Львів, 1098. — Т. LXXXVI. — С. 226—228.

с. 96 *Се зробив він в своїй драматизованій поезії “Байда”...* — див.: *Куліш П.О.* Байда князь Вишневецький: драма 1553—1564 рр. — СПб, 1884. — 158 с.; 2-е вид.: *Куліш П.О.* Драмована трилогія. — Харків, 1900. — Ч. I: Байда, князь Вишневецький, староруська драма (1553—1564); 3-є вид.: *Куліш П.О.* Твори у 2 т. — К., 1989. — Т. 2. — С. 332—457; *Куліш П.* Байда, князь Вишневецький: драма (1553—1564) // *Мова (Лиманський) В.* Куліш, Байда і козаки / Супровідні статті і ред. Юрія Шевельова і Віктора Чумаченка. — Нью-Йорк, 1995. — С. 89—207. Відомий український літературознавець висловив вдале міркування, що образ козака Байди зі змінами його ідентичності в поемі відтворює власний життєвий шлях Пантелеймона Куліша у 60—80-х роках XIX ст., коли він непослідовно приймав українську, москвофільську, полонофільську, туркофільську орієнтації (*Зеров М.* Поетична творчість Куліша // Твори. — К., 1990. — Т. 2. — С. 275).

с. 100 *Потім як ся стаття була вже написана, в антології “Українська Муза” (с. 1161) з’явилася ще одна композиція на тему Байди, одного з молодих українських письменників Гр[ицька] Чупринки* — йдеться про історичну поему “Байда” українського поета Грицька Чупринки (1879—1921), багато поезій якого написані на громадянські та історичні теми. Сам автор трагічно загинув під час революційних подій від рук більшовиків. Пізніше твір був передрукований у посмертному виданні творів поета: *Чупринка Г.* Твори. Перше посмертне видання творів / Під ред. П. Богацького. — Прага, 1926.

с. 101 *Потім спеціальна стаття Бартошевича в старій “Енциклоп[едії] powszechn[ej]”, оперта на листах Жигимонта Августа, вид[аних] Ляховичом...* — див.: *B[artoszewicz] Jul[iusz].* Wiśniowiecki Dymitr // Encyklopedia Powszechna. — Warszawa, 1867. — Т. 27. — S. 232—238. Енциклопедична стаття базувалася на попередньому виданні королівських листів: *Listy oryginalne Zygmunta Augusta do Mikołaja Radziwiłła Czarnego, wojewody Wileńskiego marszałka i kanclerza W. X. L. ... / Wydane przez Stanisława Augusta Lachowicza.* — Wilno, 1842.

с. 102 *Вишневецький запалом віддається пограничному, модному тоді спорту* — боротьбі в татарами — більшість дослідників приймають 1550 р. як початок його військових дій проти татар і турків, але, за турецькими матеріалами, Вишневець-

кий ще в 1548 р. дошкуляв татарській та османській людності у причорноморських землях: Katalog dokumentów tureckich / Opr. Z. Abrahamowicz. — Warszawa, 1959. — Cz. 1. — S. 112, 113, 128.

...Претвич зве його просто Вишневецьким, але Вишневецьких не було багато... — див. опублікований меморіал Бернарда Претвича: *L[ubomirski] T. Bernard Pretwicz i jego apologia na sejmie 1550* // Biblioteka Warszawska. — Warszawa, 1866. — Т. 3. — S. 44–59; див. також: Український степовий кордон в середині XVI ст. (спогади барського старости Бернарда Претвича) / Вид. О.Мальченко. — Запоріжжя; К., 1997. — 84 с.

Дальший огляд діяльності Вишневецького — се розширений уривок з історії козаччини XVI в., що ввійде в VII т. моєї історії України — див.: Грушевський М. Історія України-Руси. — К.; Львів, 1909. — Т. VII. — С. 114–127. У коментованій статті автор подав інший вступ та поширив висновки.

Серед сих заходів Вишневецький несподівано удається до турків. Не знати — чи вчинив він се тільки тому, що литовське правительство не давало йому досить енергічної помочі... — за відомостями, що подав румунський дослідник І. Корфус, Вишневецький спочатку перебував у фортеці Акерман (сучасний Білгород-Дністровський), а потім побував у Стамбулі (*Corfus I. Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone. Secundul al XVI-iea.* — București, 1979. — S. 179). Серед мотивів поїздки Вишневецького до Туреччини, за гіпотезами окремих дослідників, було врегулювати взаємини з турками після викупу з неволі його двоюрідного брата Федора (*Сергійчук В. Байда-Вишневецький — ратник української землі* // Дніпро. — К., 1989. — № 2. — С. 125).

с. 105 Офіційна московська літопись говорить про перші стадії боротьби з Кримом як про діло самих московських воевод, зовсім ігноруючи Вишневецького. Але він був, без сумніву, правдивим ініціатором сих планів — у сучасній російській історіографії й досі озвучуються подібні аргументи, див.: Флоря Б. Проект антитурецької коаліції середини XVI в. // Россия, Польша и Причерноморье в XV–XVIII вв. — М., 1979. — С. 73: “На думку М.С.Грушевського, саме Д.Вишневецький був творцем планів наступу на Крим [...] Очевидна повна помиловість такого твердження, оскільки плани походу на Крим склалися в Москві ще до встановлення контактів між Д.Вишневецьким та російським урядом”. Однак, як далі показує Грушевський, після від'їзду козацького ватажка ці московські плани зовсім зникли, що непрямо показує саме Вишневецького як ініціатора антитатарських походів.

М.К.

Сучасна вірша про неволю Вишневецького

Публікується за виданням: Грушевський М. Сучасна вірша про неволю Вишневецького // Записки Українського наукового товариства у Києві. — К., 1912. — Кн. X. — С. 14–19.

Про героїчну постать Дмитра Вишневецького одночасно з його смертю поширювалися легенди та перекази не лише в польських, литовських, але й чеських та інших сусідніх землях, див.: Винар Л. Силуети епох: Дмитро Вишневецький, Михайло Грушевський. — Дрогобич, 1992. — С. 47 (наприклад, у майже тогочасних чеських збірках: *Kunwaldski J. Pisně chval božských k slavnostem a památkám vejročnim i nedělnim přináležijcy.* — Olomouc, 1576; *Kunwaldski J. Nešpor český složený z žalmou Davida Svatého a pisni duchovnych k temuž naležitých.* — Olomouc, 1576).

У 1960 р. польська дослідниця Людовіка Цербицька ще раз звернулася до згаданого вірша, аналізуючи українську думу про князя Самійла Корецького, який після

ЗМІСТ

с. тексту с. ком.

<i>М.КАПРАЛЬ, А.ФЕЛОНЮК. Передреволюційне десятиліття великого історика України (1906—1916)</i>	<i>V</i>	
Розділ I. ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ	1	
До біографії митрополита Онисифора Дівочки	3	590
З облоги Белза в 1352 р.	7	592
Одна з українських колекцій	8	593
Рожне поле	11	594
Студії з економічної історії України	13	596
Господарство польського магната на Задніпров'ї перед Хмельниччиною	76	602
Байда-Вишневецький в поезії й історії	90	604
Сучасна вірша про неволю Вишневецького	116	606
До портрета Мазепи	120	607
Ще до портрета Мазепи.	122	608
Шведсько-український союз 1708 р.	123	609
Новий хозарський текст про війни Олега	135	610
Український рух на схід. Розселення за московською границею до 1648 р.	140	611
Розділ II. ОГЛЯДИ, РЕЦЕНЗІЙНІ СТАТТІ, ЕНЦИКЛОПЕДИЧНІ ГАСЛА	173	614
Коли сфабрикована грамота Любарта луцької катедри?		
Критична замітка	175	614
Українське наукове товариство в Києві й його наукове видавництво	177	615
Володимир Антонович, основні ідеї його творчості і діяльності	185	616
До питання про розселення в'ятчів. Кілька заміток з приводу новіших праць	192	621
Лопушанський "Святовид"	196	621
Нові конструкції початків слов'янського і українсько-руського життя. Критичні замітки	197	622
Останні випуски праці проф. Жуковича про релігійні відносини XVII в.	217	624
Останні томи "Архива Юго-Западной России"	224	627
Розвиток українських досліджень у XIX столітті і вияви у них основних питань українознавства	229	628
Нові гіпотези з історії староруського права. Критичні замітки з приводу праці К.Л.Геца	266	641
Новіша література по історії В[еликого] кн[язівства] Литовського. Критичний огляд	285	643
Короткий огляд української історії	303	647
Українська справа в її історичному розвитку	312	649
Глинський Михайло Львович	338	651
Гонта	340	654

Запоріжжя і Запорізька Січ (Січа)	342	656
[Виступ на загальних зборах НТШ 30 квітня 1907 р.]	350	657
[Виступ на загальних зборах НТШ 12 травня 1909 р.]	352	658
Розділ III. АРХЕОГРАФІЧНІ ПУБЛІКАЦІЇ ТА ПЕРЕДМОВИ	355	659
Лист Володимирської громади з 1324 р. (Факсиміле листа й печатки)	357	659
Матеріали до історії Коліївщини. IV. Оповідання очевидця про смерть Гонти	361	660
Три листи Волод[имира] Антоновича до Антонія Мйодушевського	364	662
Записка Гендльовіка про банатських запорожців	371	664
До історії Остриянинової еміграції. Постриження вдови Остриянина в Москві	372	664
Історія Хмельниччини, списана Силуяном Мужилівським в лютім 1649 р.	376	665
Матеріали до історії Кирило-Мефодіївського брацтва. Признання кирило-мефодіївців	387	665
Вступне слово [до т. LXIX “Записок НТШ”]	529	671
Передне слово [до: Свендїцький І. Опис рукописів народного дому]	531	671
Передмова [до т. ХСІІ “Записок НТШ”]	533	673
Від комісії [Передмова до т. VIII “Жерел”]	534	674
Від комісії [Передмова до т. ХХІІ “Жерел”]	538	677
Розділ IV. НЕКРОЛОГИ	539	678
Богдан Бучинський. Посмертна згадка	541	678
Пам’яті Никандра Молчановського	543	680
Петро Голубовський. Некролог	550	684
Микола Дашкевич. 1852—† 20.I.1908	553	687
Пам’яті Володимира Антоновича	558	691
Кн[язь] Ян-Тадеуш Любомірський. (Некролог)	560	693
Ф. Леонтович—В. Ключевський—Д. Самоквасов. (Некрологічні замітки)	562	694
В. І. Сергеевич. Посмертна згадка	568	701
Пам’яті Євгена Голубінського	570	702
Пам’яті Якова Шульгина	575	705
Пам’яті Миколи Лисенка. Промова Мих[айла] Грушевського	579	709
Іван Филевич. Некрологічна замітка	584	713
Костянтин Михальчук	587	716
Пам’яті Володимира Лозинського	589	719
КОМЕНТАРІ	590	
СПИСОК ЦИТОВАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	720	
ПОКАЖЧИК	726	
ПОЯСНЕННЯ СЛІВ	753	

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 8

Серія “Історичні студії та розвідки (1906—1916)”

Редактор *Л.Веремієнко*
Художнє оформлення *С.Іванов*
Технічний редактор *С.Довба*
Коректори *М.Ломеха, Б.Павлів, О.Тростянин*

Здано на складання 21.02.2006. Підп. до друку 17.11.2006.
Формат 70x100¹/₁₆. Папір офс. Гарн. Academy. Офс. друк. Умовн. друк. арк. 62,56.
Умовн. фарбовідб. 62,98. Обл.-вид. арк. 55,00. Наклад 5000 прим.
Свідоцтво держ. реєстру: серія ДК № 2980. Вид. № 14. Зам. 432-7.

Державне підприємство “Всеукраїнське спеціалізоване видавництво “Світ”
79008 м. Львів, вул. Галицька, 21
www.dsv-svit.lviv.ua; e-mail: office@dsv-svit.lviv.ua

Друк на ВАТ “Львівська книжкова фабрика “Атлас”
75005 м. Львів, вул. Зелена, 20

Грушевський М.С.

Г 91 Твори: У 50 т. /Редкол.: П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін.;
Голов. ред. П.Сохань. — Львів: Світ, 2002 —
Т. 8: Серія “Історичні студії та розвідки (1906—1916)”. — 2007. —
776 с.

ISBN 978-966-603-223-5; 978-966-603-484-0 (т. 8).

Восьмий том зібрання праць М.Грушевського продовжує серію “Історичні студії та розвідки” і охоплює період 1906—1916 рр. У томі вміщені численні історичні статті, огляди, рецензії, археографічні передмови та публікації вченого, некрологи й посмертні згадки про істориків, суспільних діячів — сучасників М.Грушевського.

Видання розраховане для істориків, етнографів, філологів та всіх, хто цікавиться історією України.

ББК 63.3 (4 УКР)

ISBN 978-966-603-223-5

ISBN 978-966-603-484-0 (т. 8)